

JANKO JERI, TRŽAŠKO VPRAŠANJE PO DRUGI SVETOVNI VOJNI — TRI
FAZE DIPLOMATSKEGA BOJA, Ljubljana 1961

O trščanskem se pitanju kod nas i u svijetu mnogo pisalo, naročito poslije II Svjetskog rata kada je Trst postao jedna od najspornijih tačaka jugoslavensko-talijanskih odnosa i jedan od čestih povoda međunarodnim krizama. Gotovo deset godina trščansko pitanje bilo je predmet sukoba i borbi, diskusija i polemika, i za to se vrijeme s naše i talijanske strane objavilo niz dužih i kraćih, temeljitijih i površnijih članaka, rasprava i knjiga koje su obrađivale ekonomsku, narodnosnu i političku problematiku toga grada. O trščanskem se pitanju pisalo i u drugim više ili manje zainteresiranim zemljama Evrope i Amerike, tako da je literatura o Trsta narasla do male biblioteke.

U toj se literaturi najmanje radova odnosi na najnoviju historiju Trsta i trščanskog pitanja. Čak i poslije skidanja tog pitanja s dnevnog reda diplomatskih pregovora 1954, historijske rasprave i knjige o trščanskom pitanju vrlo su rijetke. Za objektivno historijsko sagledavanje čini se da su događaji još uvijek preblizu, a za veću temeljitost nedostaje mogućnost da se ispituju najvažniji arhivski izvori. Ipak, za proučavanje najnovije historije trščanskog pitanja — uz mnogobrojne memoare državnika i diplomata (Byrnesa, W. Churchill, M. Clarka, J. F. Dullesa, A. Edena, H. Trumana, C. Sforze, A. Tarchianija i dr.) — mogu biti korisne knjige: »Il problema di Trieste« (Bologna 1952) i »Trieste« (Bologna 1953) od Diega de Castra, »Autour de Trieste« od Carla Schiffrera (Paris 1946), »La lotta politica nel Territorio libero di Trieste e il fronte italiano« od Guida Sabinija (Trieste 1955), »La condanna dell'Italia nel trattato di pace« od Attilija Tamara (Bologna 1952), iako je ona vrlo pristrana, »Trieste« od J. M. Chauffiera (Paris 1947), »Der Triester Konflikt und die italienisch-jugoslawische Frage« od W. Hildebrandta (Göttingen und Tübingen 1953), članak Giulija Bettasa »Ultima fase della questione di Trieste« i članci C. Schiffrera u reviji »Trieste«. Kod nas je vrijedno spomenuti knjige: »Za pravične meje Nove Jugoslavije« od Aleša Beblera, (Ljubljana 1949), »Pariska konferencija« Vladimira Dedičera (Beograd 1948), »Trst, problem dana« Ive Mihovilovca (Zagreb 1951), »Slovinci u zoni A STT« od Lava Čermelja (Beograd 1953) i članak Frana Zwittera »Julijska Krajina po drugi svetovni vojni« (Ljubljana 1948). Kao što se vidi, ni kod nas ni u svijetu nije dosada bila objavljena nijedna knjiga koja bi cjelovito prikazala razvoj trščanskog pitanja poslije II Svjetskog rata, tj. od izbijanja trščanske krize 1945 do Londonskog memoranduma od 1954.

Prazninu koja se osjećala u našoj publicistici i historiografiji popunio je prošle godine slovenski publicist dr. Janko Jeri svojom knjigom: »Tržasko vprašanje po drugi svetovni vojni«. Smatrajući da kompromis postignut 1954 i poboljšanje jugoslavensko-talijanskih odnosa koje je poslije toga nastupilo, olakšava mirniju diskusiju o tom pitanju, on je pokušao da sistemizira dosad objavljenu građu i izradi pregled poslijeratnog razvoja toga pitanja.

Da bi objasnio historijske uvjete za izbijanje tršćanskog pitanja poslije II svjetskog rata, autor je u glavnim crtama prikazao »prehistoriju pitanja«, počevši od Londonskog ugovora 1915, na osnovu kojega je Italija ušla u rat da dobije, između ostalih teritorija na Jadranu, i grad Trst. On je fragmentarno ocrtao historiju jadranskog pitanja u I Svjetskom ratu, diskusije koje su se vodile o tom pitanju na konferenciji mira u Versaillesu 1919-20, Rapallski ugovor od 1920, kojim je Italija dobila Trst s ostalim Slovenskim Primorjem, Istru i Zadar, a osvrnuo se i na fašističku ekspanzionističku politiku prema Jugoslaviji do napada Italije na nju 1941. Ukratko se zadržao i na politici nasilne talijanizacije koja se provodila pod Italijom i otporu na koji je naišla kod jugoslavenske manjine. Posvetio je posebnu pažnju Narodno-oslobodilačkoj borbi u tim krajevima i istakao da su već u toku borbe najautoritativniji organi NOP-a (Oslobodilna fronta, ZAVNOH i AVNOJ) proglasili priključenje Istre i Slovenskog Primorja s Trstom Jugoslaviji. U knjizi je iznijet i stav koji su prema tim odlukama zauzeli predstavnici talijanskoga partizanskog pokreta.

Autor je podijelio razvoj tršćanskog pitanja poslije II Svjetskog rata u tri faze.

I Od oslobođenja Trsta do zaključenja ugovora o miru s Italijom 10. II 1947. Da bi objasnio krizu kojom se to pitanje otvara, autor prikazuje najprije pregovore koje su u augustu 1944 vodili maršal Tito i predstavnici savezničke vojne komande o podijeli okupacionih zona i zatim diplomatski sukob koji je zbog toga nastao poslije ulaska jugoslavenske vojske u Trst 1. V 1945. Taj je sukob bio riješen 9. VI 1945 beogradskim sporazumom o podjeli zona, na osnovu kojega je jugoslavenska vojska morala napustiti Trst. Poslije toga se tršćansko pitanje raspravljalo na pregovorima koji se vode u Vijeću ministara vanjskih poslova četiriju velikih saveznika u Londonu (septembar 1945) i Parizu (25. IV — 12. VII 1946) i na konferenciji mira u Parizu (29. VII — 15. X 1946) koja nalazi svoj epilog u potpisu ugovora o miru s Italijom 10. II 1947. Tim je ugovorm bilo usvojeno kompromisno rješenje pitanja jugoslavensko-talijanske granice i stvoren je Slobodni Teritorij Trsta. Autor ističe da se u toj fazi jasno vidi kako SAD i Velika Britanija pod svaku cijenu hoće Trst zadržati u svojoj utjecajnoj sferi i sačuvati ga za Italiju, koja je postajala sve važniji faktor u njihovim političkim i strateškim planovima. Nepovoljan razvoj pregovora autor objašnjava »izoliranošću« Jugoslavije, koju su zapadne sile tretirale u to vrijeme kao zemlju pod sovjetskim utjecajem.

II Od uspostavljanja Slobodnog Teritorija Trsta do odluke zapadnih sila o prepuštanju Trsta Italiji 8. X 1953. U toj fazi velike sile pokušavaju da postignu sporazum o imenovanju guvernera STT-a, a kad ti pokušaji propadaju, zapadne sile vode politiku tihe aneksije zone A STT-a Italiji, koja kulminira u američko-britanskoj odluci da se ta zona prepusti Italiji. Ovo izaziva oštar otpor jugoslavenske vlade, koji dovodi politiku jednostranog rješavanja tršćanskog pitanja do sloma. Autor objašnjava evoluciju koja je nastala u toj fazi zaoštavanjem odnosa između Sovjetskog Saveza i zapadnih sila, i promjenom stava zapadnih sila prema Jugoslaviji poslije rezolucije Informbiroa 1948. Talijanska je vlada nastojala iskoristiti težak položaj u kojem se tada Jugoslavija našla i upela je sve sile da se provede u život načelno obećanje sadržano u Tripartitnoj deklaraciji, dok je jugoslavenska vlada pokušavala da postigne s talijanskom vladom direktan sporazum, ali u to vrijeme bez uspjeha.

III Od oktobra 1953 do Londonskog memoranduma o Trstu 5. X 1954 položaj se Jugoslavije postepeno učvršćuje i Italija je primorana tražiti put sporazuma. Američka i britanska vlada igraju sada ulogu posrednika između dviju vlada. Autor daje podatke o svima direktnim kontaktima između jugoslavenske i talijanske vlade, koji su najzad doveli do usvajanja kompromisnog rješenja sadržanog

u Londonskom memorandumu. Autor završava s političkim zaključkom, prema kojemu je razvoj tršćanskog pitanja poslije II Svjetskog rata pokazao da otvorena jugoslavensko-talijanska pitanja treba rješavati direktno i da Trst treba ubuduće da služi kao spona između Jugoslavije i Italije.

U knjizi je objavljeno 5 geografskih karata i više fotografija, a na kraju knjige — osim rezimea na engleskom jeziku; indeksa imena i bibliografije — i Londonski memorandum od 5. X 1954 s prilogima i Pravilnik jugoslavensko-talijanskoga mješovitog odbora od 16. II 1956.

Knjiga J. Jerija je najpotpuniji prikaz diplomatske borbe za Trst poslije II Svjetskog rata koji je kod nas objavljen. Autor je proučio veći dio poznate domaće i strane literature o Trstu i uspio točno fiksirati pregovore koji su se vodili u to vrijeme o njegovoj sudbini. U svojoj težnji da bude što iscrpniji ponekad je čak i pretjerao, tako da se važniji momenti često utapaju u mnoštvu podataka a ponegdje se gubi i nit razvoja.

U prikazu historije tršćanskog pitanja, kao i njegove »prehistorije«, glavna je misao autora da talijanski zahtjevi za Trstom nisu posljedica borbe za talijanskim nacionalnim granicama već »zakašnjeli talijanski imperikalizam«, koji je u Trstu gledao »ključ što otvara široke mogućnosti svestrane penetracije u Podunavlje i na Balkan.« Mislim da je to samo djelomično tačno i da ne obuhvaća cijelu istinu. Kad se govori o tršćanskom pitanju, čini mi se da ne treba nikad zaboraviti da je Trst bio uz Trento jedan od glavnih i nedostupnih ciljeva talijanskog iredentizma, ne samo desne nego i lijeve inspiracije (Trento — Trieste!), da je ušao u svijest talijanskog naroda kao talijanski grad i da su se sve ili gotovo sve talijanske stranke, kako građanske tako i radničke, odlučno stajale na stanovištu talijanstva toga grada. Čini mi se da je ovo potrebno istaći, da bi se ispravno shvatile velike teškoće na koje je nailazila težnja našeg naroda da Trst — koji se nalazi na teritoriju Slovenskog Primorja, okružen slovenskom pozadinom i s velikom slovenskom manjinom — pripadne Jugoslaviji i da bi se historijski objasnilo, zašto je bilo tako teško postići kompromis o tršćanskom pitanju. Trst je za jednu i za drugu stranu predstavljao *i pitanje dovršenja nacionalnog ujedinjenja* i zato je borba za Trst i bila tako ogorčena. U autorovoj »prehistoriji« tršćanskog pitanja ovo se ne može vidjeti. Uostalom ondje pitanje Trsta nije dovoljno ni izdvojeno od cjelokupnog jadranskog pitanja, tako da se i ne može uočiti njegov posebni značaj.

Primjećuje se također da u prikazu događaja koji su prethodili izbijanju tršćanske krize poslije II Svjetskog rata ima nekih praznina. Autor, naime, nije spomenuo da li je i kako bilo pokretano i diskutirano pitanje revizije jugoslavensko-talijanske granice, odnosno Trsta, poslije napada Italije na Jugoslaviju 1941 i uopće u toku rata, kako su na to pitanje gledali pojedini saveznici i kakav su stav oni zauzimali. Isto tako nije dovoljno objašnjeno držanje antifašističkih stranaka i partizanskog pokreta prema pitanju jugoslavensko-talijanske granice i Trsta, tako da se ne razabire, kako je to pitanje sazrijevalo u toku rata, dok se napokon nije razbukvalo u oštar sukob. Istina, o tome još nije objavljeno mnogo dokumenata, ali ako se i ne uđe u arhiv jugoslavenske emigrantske vlade u Londonu — koji je, čini se, ipak pristupačan izučavanju — ipak bi se već iz objavljenih knjiga i dnevne štampe moglo mnogo više toga vidjeti što je bilo važno u razvoju tršćanskoga pitanja u toku II Svjetskog rata nego što je iznijeto u toj knjizi. Ovo bi bilo korisno i za knjigu koja ne pretendira na temeljitiju historijsku obradu.

U crtanju evolucije tršćanskoga pitanja poslije II Svjetskog rata, autor je uvijek nastojao da objašnjava događaje odnosima između Sovjetskog Saveza i zapadnih sila, jer se pitanje Trsta raspravljalo uvijek pod prizmom tih odnosa. U

prvoj fazi rješavanja tršćanskog pitanja, prilikom diskusija o ugovoru o miru s Italijom, autor ističe da je negativan ishod borbe za Trst bio posljedica »izoliranosti« Jugoslavije. Čini mi se da je pretjerano govoriti da je Jugoslavija u to vrijeme bila izolirana jer je tada nesumnjivo uživala diplomatsku podršku Sovjetskog Saveza, a Francuska nije prema njoj zauzimala sasvim isti stav kao i Velika Britanija i SAD. Sovjetski Savez je tek u posljednjem momentu popustio kada su propali svi izgledi da se bez kompromisnog rješenja tršćanskog pitanja postigne sporazum o mirovnom ugovoru s Italijom.

Ovo bi bile neke od primjedbi koje se nameću prilikom čitanja te brižljivo pisane knjige, u kojoj je autor inače potpuno uspio da postigne cilj za kojim je išao, naime da »sistematizira dosad poznatu građu i tako zaokruži pregled poslijeratnog rješavanja ovog za našu državnu zajednicu tako važnog pitanja.«

D. Šepić

PRILOZI HISTORIJI NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA U DALMACIJI

Proučavanje narodne revolucije zauzima postepeno sve značajnije mjesto u našoj historiografiji, a tome je osobito pridonijela proslava njene dvadesetgodinjice. Međutim, treba odmah istaći da još uvijek većina radova o tom razdoblju ima memoarski i dokumentarni karakter, a samo je malo njih rezultat znanstvenog istraživanja. Namjera je ovog prikaza da se poglavito s obzirom na to pitanje osvrne na neka izdanja objavljena posljednjih godina, koja se odnose na historiju narodne revolucije u Dalmaciji.

1. Dvije knjige Drage Gizdića: *Dalmacija 1941* i *Dalmacija 1942* (Zagreb 1957 i 1959, str. 510 i 827), trebalo bi da — prema riječima autora — »posluže kao izvorni materijal i građa budućem historičaru NOB Dalmacije«. On je u »Uvodnoj napomeni« konstatirao da su ovi prilozi napisani na osnovu ratnih bilježaka, koje je sredio za štampu, iako ih u vrijeme rata nije vodio u tu svrhu »već jedino iz vlastitog interesa i potreba proisteklih iz... revolucionarne djelatnosti i dužnosti«. Međutim, shvatljivo je da takav materijal ne čini skladnu cjelinu, jer je karakter bilježaka — kako autor ističe — bio »uslovljen ratnim prilikama u kojima su nastale« te dužnostima i sredinom u kojoj je »najviše djelovao«. To osobito potvrđuje činjenica da u tim knjigama ima »najviše podataka iz Splita i iz srednje Dalmacije«, a ona će se vjerojatno odraziti i u idućim svescima, koje autor priprema, iako u manjoj mjeri. Zato njegove bilješke kao cjelina, s obzirom na vrijeme i prostor koje obuhvaćaju, predstavljaju uglavnom neki oblik dnevnika, a manjim dijelom kroniku narodne revolucije u Dalmaciji, kako bi se iz naslova moglo zaključiti.

Prema tome, iako je Gizdić u svojim bilješkama, koje je od kraja marta 1941, iz dana u dan vodio, pratio gotovo sva zbivanja u Dalmaciji, povezujući ih s drugim važnijim događajima izvan nje, ostaju ipak najvredniji oni njegovi zapisi u kojima su izneseni neposredni utisci, a to se uglavnom odnosi na njegov rad i djelovanje u Splitu i solinskom industrijskom bazenu. U njima će se naći dosta vrijednih podataka, koji dopunjuju poznavanje situacije na tom važnom području Dalmacije na početku rata, osobito u vezi s radom Komunističke partije, počevši od njena nastojanja da prema direktivama Pokrajinskog komiteta (PK) utječe na napredne oficire u jugoslavenskoj vojsci i tako organizira otpor protiv talijanske okupacije pa do osnivanja partizanskih odreda. Također zaslužuju pažnju autorova sjećanja s mnogih savjetovanja PK i podaci o osnivanju udarnih grupa, diverzantskim akcijama i štrajkovima, četnicima i njihovoj suradnji s Talijanima.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA RAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV SIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV SIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB